

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

# Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, [www.reprorecht.nl](http://www.reprorecht.nl)) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.cedar.nl/pro](http://www.cedar.nl/pro)).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.*

[info@boomamsterdam.nl](mailto:info@boomamsterdam.nl)  
[www.boomuitgeversamsterdam.nl](http://www.boomuitgeversamsterdam.nl)

# Ondernemerspolitiek zonder middenveld lokt populisme uit

*Waar is de oude, gezaghebbende elite in de economie?  
De ondernemers die maatschappelijk betrokken waren,  
nieuwsgierig, soms belezen, bereid offers te brengen, gericht  
op anderen, welingelicht over het internationale gebeuren,  
bedaard, bescheiden? Herstel van dit ondernemerschap  
begint met pijnlijke herwaardering in eigen kring en een  
grotere afstand van het populisme.*

---

door *Jos de Beus*

---

Hoogleraar politieke theorie aan de Universiteit van Amsterdam.

## COMMERCIALISME SINDS FORTUYN?

Mediamieke ondernemers als Sylvia Tóth en John de Mol hebben geldelijke steun geboden aan Rita Verdonk en haar beweging Trots op Nederland. Verdonk volgt hier een spoor van Pim Fortuyn. Vele kleurrijke en wilde types ondernemers uit bepaalde sectoren (makelaars, medische specialisten) schaalden zich in 2001 en 2002 luidruchtig achter Fortuyns verzet tegen de vastgelopen publieke sector (wachtlijsten, files, ambtenaren), tegen schaalvergroting en tegen islamisering als de schaduwzijde van de ooit zo rendabele gastarbeid. Sommigen van hen brachten het tot minister, zoals Herman Heinsbroek.

Tijdens Fortuyns komeetachtige opkomst hield ik een lezing voor de Rabobank Academie, getiteld *De ondernemer als politicus*.<sup>1</sup> Daarin wees ik op een evolutie van de sociale status en het bijbehorende politieke zelfvertrouwen van de modale ondernemer. Het begon allemaal met een statusvrees van ondernemende luiden ten opzichte van de adel en het

patriciaat, uitgezonderd de regenten uit de *old boys*-netwerken met een Van Eeghen uit Amsterdam, een Dutilh uit Rotterdam of een Blijdenstein uit Twente. Later ontstond de gehoorzame zelfbinding van ondernemers in de zuilen — vaak langs levensbeschouwelijke lijnen. Daarna, vanaf 1966, Nieuw Links en de '200 van Mertens', werd de ondernemer een bedreigde diersoort in een tijdperk van winsterosie en arbeiderisme. Sinds de recessie rondom 1980 volgde een herstel van prestige en tucht van werkgevers in het poldermodel van Lubbers en Kok. Daarvoor waren vele inspanningen nodig van grote mannen als Wagner (herstelbeleid), Dekker (gezondheidszorg), Montijn (grote steden), Timmer (verhindering millenniumbug), Wijffels (hervorming intensieve veeteelt), Winsemius (informatie- en communicatietechnologie) en ook Wijers (openstelling winkels). En ten slotte waren er de kiemen van een opstand tegen het poldermodel, onder aanvoering van de leefbaren en Fortuyn, als een late emancipatie van ondernemerschap. De ondernemer werd zichtbaar en beroemd als winnaar, lobbyist, discussiant op de beeldbuis en nationaal geweten of rolmodel tegelijk. Ik noemde destijds Joop van den Ende, Cees van der Hoeven van Ahold, en Roel Pieper.

Gegrepen door de onverwachte instorting van paars als Nederlandse vorm van sociaal liberalisme fin de siècle, voorspelde ik een regimewijziging van collectivistisch standsbesef naar individualistische handelsgeest. De nieuwe gepolitiseerde ondernemer zou uit de koepels VNO-NCW, MKB Nederland en LTO Nederland treden en uiteraard uit de Stichting van de Arbeid en de SER. Hij zou gaan van loyale vaste deelname aan ondernemersverenigingen naar berekenend los lidmaatschap, van landelijk bedrijfsleven naar het wereldbedrijf als brandpunt, van schikking tussen arbeid en kapitaal naar schikking tussen alle stakeholders, van overleg naar pressie, en van verdediging en matiging naar aanval en maximalisatie van deelbelangen van ondernemers. Deze hele wijziging paste in een internationale opkomst van commercialisme in de plaats van corporatisme. Dat is politisering van bedrijfsleven, ja van turbo- en superkapitalisme, buiten het kader van politieke partijen, parlement en de regelgevende overheid om: ondernemers worden publieke lobbyisten van hun eigen zaak, consumenten representeren hun grieven en eisen zelf (politiek consumentisme, ook via het web).<sup>2</sup>

#### ONDERMIJND CORPORATISME

Is deze boude voorspelling uitgekomen? In eerste aanleg moet het antwoord ontkenkend zijn. De overlegeconomie draait nog steeds bij de gratie van een hoge organisatiegraad van ondernemers, ondanks een

korte crisis in de herfst van 2004 (opheffing vervroegde uittreding) en de herfst van 2007 (discussie ontslagbescherming). Volgens de laatste cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau steeg het aantal georganiseerde ondernemers en zelfstandigen van 267.000 in 2000 naar 318.000 in 2003. Dat is een stijging van 34 procent, die afsteekt tegenover de beperkte stijging van vakbondslidmaatschap in deze jaren van 16 procent.<sup>3</sup> In 2008 zijn er cao's afgesloten over een aanzienlijke contractloonstijging bij leidende ondernemingen als KPN en Philips. Er waren in dit vermoedelijk laatste seizoen van hoge groei – 3 tot 4 procent – soms stakingen (kleinmetaal), maar die troffen meestal de publieke sector (politie, onderwijs). Ook zijn er nog talloze ondernemers in het midden- en kleinbedrijf bezig die sociaal kapitaal opwekken omdat ze om zakelijke en morele redenen bijdragen tot het goede leven in hun dorp, stad of regio, terwijl ze een hekel hebben aan grootkapitalisten in Davos, Brussel en Den Haag of praatjesmakers in Hilversum (zeg Victor Muller van het mislukte Spykerproject). En het laatste maar niet het minste: in een recent onderzoek van de journalist Hans Beerekamp naar televisieoptredens van 296 bekende Nederlanders in serieuze programma's tijdens de maanden februari-april van 2008 wordt aangetoond dat ondernemers de grote afwezigen zijn. Alleen Van den Ende haalt nog net de top honderd. Achter hem eindigen een rozenkweker in Zimbabwe en een chef-kok. De modieuze stelling over de ondernemer als beroemdheid en idool in de media gaat in Nederland niet op.<sup>4</sup>

Er is een andere, dubbelzinnige beweging gaande. Aan de ene kant ontwikkelen grote ondernemers in de exportsector zich tot een buiten-Nederlandse elite van Europeanen en wereldburgers. Wanneer deze ondernemers geen emploti bieden aan Nederlanders en hun nationale publiciteitscampagnes mislukken, dan kunnen zij de reputatie krijgen vijanden van het volk te zijn. De brandbrief van enkele multinationals tegen minister Bos van Financiën in het najaar van 2007 ter bescherming van hun eigen bonusinkomen roept het beeld op van asociaal kapitaal. Dergelijke acties zullen een antikapitalistisch meningsklimaat scheppen onder gewone mensen, zeker nu de wereldwijde kredietcrisis in de herfst van 2008 ook in Nederland tot een uitbarsting is gekomen.

Daarentegen doen andere ondernemers op de binnenlandse markt juist mee aan de populistische beweging die zich sinds Fortuyn heeft meester gemaakt van de Nederlandse politiek. Deze ondernemers voelen zich dubbel buitengesloten. Ze behoren niet bij de Europese en mondiale elite, en evenmin bij de regenten van het poldermodel. Ze voelen zich aangetrokken tot het vrijzinnige nationalisme van Fortuyn, Wilders en Verdonk. Beide trends verdienen een nadere uitleg.

## DE ONDERNEMER ALS VIJAND VAN HET VOLK

Het Rijnlandse model van kapitalisme bestaat niet meer, in ieder geval niet meer bij de AEX-bedrijven zoals Shell, Reed Elsevier, Aegon, Randstad, Heineken, TNT en DSM.<sup>5</sup> Het streven naar continuïteit heeft plaats gemaakt voor rendementsoverwegingen op korte termijn, het bedrijf is niet meer een gemeenschap maar koopwaar, de collectieve risicodekking en de besparingen worden uitgedreven door aanvaarding van mislukking en consumentisme, terwijl de traditie van emigratie is vervangen door open

*Dergelijke bonussen zijn ‘een warm persoonlijk gebaar van bestuurders aan zichzelf’*

grenzen voor liefst hardwerkende en hooggekwalificeerde buitenlanders. De bedrijfstop gaat voor in zelfverrijking. In 2007 bedroeg het jaarinkomen van de bestuursvoorzitter van Shell 10,4 miljoen euro (nummer 1 in de toptien) en

bedroeg het jaarinkomen van de bestuursvoorzitter van Vedior 4,8 miljoen euro (nummer 10).<sup>6</sup> Dergelijke bedragen zijn volgens de econoom John Kenneth Galbraith geen bewijs van marktwerking maar een ‘warm persoonlijk gebaar van bestuurders aan zichzelf’. De macht van de hoogste managers, aandeelhouders en beleggingsfondsen is uitgebreid. Die van vakbonden, netwerken van commissarissen (oud geld) en ondernemingsraden is gekrompen. Het is dus een ontpolderd, ja ont nederlandse type onderneming dat meedraait op de wereldmarkt. Opvallend is de toetreding van bepaalde Nederlandse ondernemers, onder wie Jacobs (ING) en Van Lede (Akzo), tot Europese netwerken door zogenoemde dubbelfuncties. De europeanisering van macht en bestuur van grote beursgenoteerde bedrijven in vijftien lidstaten van de Europese Unie is toegenomen van 25 procent in 1996 tot 38 procent in 2006. Na Frankrijk en Duitsland is Nederland hier de koploper.<sup>7</sup>

In de politiek vertaalt de verdwijning van de nationaal gewortelde en democratisch vervlochten onderneming zich in neoliberalisme. Dat wil zeggen: bevordering van marktwerking door de overheid; de visie op de overheid als een soort aparte vennootschap met toezichhoudende autoriteiten, managers en adviseurs; en een marktvisie op de politiek (contracten tussen campagne politici en burgers als consumenten van publieke goederen). In de paarse periode was er aanzienlijke electorale steun voor neoliberalisme. Maar in de algemene verkiezingen van november 2006 verloren alle partijen die economische en morele vrijheid beloofden (vvd, D66, Groenlinks en PvdA) en wonnen alle partijen die een of andere vorm van binding beloofden, van eenhoofdig leiderschap, morele gemeenschap en

een sterke nationale overheid (SP, ChristenUnie, PVV en ook het CDA, zij het met licht verlies). Het neoliberalisme als publiciteitsstrategie van multinationals begint een populistische vijandigheid op te roepen. Multinationals die in naam Nederlands zijn, maar in het echt buitenlands wat betreft vestiging, afzetmarkt, samenstelling van de leiding en aandeelhouderschap en nog veel meer, verliezen de gunst van het volk. Kleisterlee van Philips heeft een goede naam, maar hij zegt zelf dat hij de laatste Nederlandse topman zal zijn. Wijers van Akzo heeft eveneens een goede naam. Maar hij dankt die niet alleen aan zijn prestaties als minister en zijn sympathieke uitstraling, maar ook en vooral aan zijn geslaagde fusie op voet van gelijkheid met het Britse ICI en aan zijn bereidheid tot vrijwillige matiging van bonusinkomens van topbestuurders. Veel andere grotere ondernemers zijn minder ruim van geest. Zij beschouwen de code-Tabaksblat als een vodje papier. Zij omarmen de mantra van Al Gore over duurzaam ondernemen enkel zolang dit winstgevend is. Dergelijke ondernemers worden steeds vaker gezien als profiteurs, valse, want improductieve en weinig innovatieve ondernemers, brekers van beschaafde arbeidsverhoudingen, ja, als landverraders. Dit geldt des te sterker in de malaise sinds de mislukking van de fusie tussen ABN AMRO en ING, de ontmanteling van Nederlands grootste bank door een overname van een instabiel buitenlands consortium, en de instorting van de gehele financiële sector plus de tijdelijke nationalisering van deze sector in de herfst van 2008. Het wekt, alles bij elkaar, geen verbazing dat het vertrouwen in de grote ondernemingen in het tweede kwartaal van 2008 zakte van 5,9 naar 5,8 op een 0-10 schaal terwijl vakbonden vertrouwenwekkend bleven (met een 6).<sup>8</sup>

#### DE ONDERNEMER ALS VRIEND VAN HET VOLK

De tweede tendens is ondernemerspopulisme, één van de vele uitvindingen van Pim Fortuyn. Ondanks de instorting van de LPF, gaat dit populisme nog steeds door in de VVD — met Sir Ben Verwaayen, destijds bestuursvoorzitter van British Telecom, als schrijver van het verkiezingsprogramma in 2006 — en haar afsplitsingen: PVV (Wilders) en TON (Verdonk). Het betreft een soort ondernemer die de nestwarmte van het CDA niet meer belijft, de gebruikelijke klacht van *De Telegraaf* overtreft (minder belasting, regel-druk, overlegverplichting) en zelf de openbare sfeer zoekt met tamelijk vergaande eisen, voorstellen en projecten (snel, simpel, hard, persoonlijk, dramatisch), zoals rond de bouw van extra wegen.

Onder het bewind van premier Balkenende begint zich een paradox af te tekenen. Aan de ene kant worden ondernemers op hun wenken bediend. Denk bijvoorbeeld aan de lastenverlichting van Zalm of het uitstel van

de verhoging van de btw door Bos, zijn opvolger op het ministerie van Financiën. Aan de andere kant is er een aanhoudende, ongeduldige en boze kritiek op de politiek en de overheid, alsof die bezig zijn alle echte onder-

*Prijs de populistische ondernemer als hij zich druk maakt over de slechte kwaliteit van de politiek*

nemers en harde werkers te verdriven. Men hoeft slechts eenmaal per week naar het televisieprogramma van makelaar Harry Mens te kijken om een indruk te krijgen.

Het valt in de populistische ondernemer te prijzen dat zij of hij zich druk maakt over de slechte

kwaliteit van het vaderlandse bestuur en de Haagse of gemeentelijke politiek. Het is bekend dat een ondernemer die de politieke openbaarheid zoekt, ineens impopulair kan worden en daardoor welstand en aanzien kan verliezen in een snel tempo (denk aan Van der Hoeven van Ahold of Boonstra van Philips). Desondanks is een ondernemer van het slag Heinsbroek bereid zelf het democratische afbreukrisico te lopen dat politieke kosmopolieten als Bill Gates en Warren Buffett en bij ons de mediamieke leiders van AEX-bedrijven zorgvuldig ontwijken. Maar toch is er een grens aan geloofwaardig ondernemerspopulisme.

De econoom Jaap van Duijn (Robeco) schreef een uitstekende analyse van de lange conjunctuurgolf, waarin hij een lange lijst van malaisekenmerken van de Nederlandse volkshuishouding behandelt: behoudzucht, concurrentie uit lagelonenlanden, arbeidsmarktinflexibiliteit, geringe deelname aan de arbeid, emigratie, trek uit de steden, ontgroening, gebrek aan ondernemerschap (teveel tussenlagen in de bedrijfsvoering), (Europese) overregulering, weezin tegen risico, export van kapitaal, toenemende inkomensongelijkheid, zwak leiderschap, en verschuiving van industrie naar financiële dienstverlening en gespecialiseerde landbouw.<sup>9</sup>

Ikzelf leg de nadruk op twee soorten problemen van politieke aard, namelijk problemen binnen het bedrijfsleven en problemen die op het bedrijfsleven afkomen. Mijn stelling luidt dat ondernemerspopulisme een schijnoplossing biedt voor de interne problemen en dat deze schijnoplossing op den duur een formidabel extern probleem schept in de vorm van antikapitalistisch populisme, dat volkspartijen met slijtageverschijnselen als het CDA en de PvdA slechts met de grootste moeite zullen kunnen kanaliseren. Er zijn namelijk drie dringende problemen binnen Nederlandse bedrijven.

- a) De verhevigde druk van internationale concurrenten. Antoine van Agtmael, de man die het begrip *emerging markets* uitvond, noemt 25 leidende multinationals van de toekomst: vier uit Brazilië, Mexico,

Zuid-Korea en Taiwan, drie uit India, twee uit China, en één uit Argentinië, Chili, Maleisië en Zuid-Afrika. Op het gebied van research and development zijn Nederlandse bedrijven nu al kwetsbaar in een Europese achterhoede. Van elke honderd euro die in onze grootse sector (zakelijke dienstverlening) aan toegevoegde waarde wordt geschapen, gaat er 25 eurocent, ofwel 0,25 procent naar technische ontwikkeling. Slechts 5 procent van de omzet komt uit nieuwe of betere diensten. Gevolg: vanaf 1995 is de arbeidsproductiviteit in Nederlandse bedrijven met 4 procent gestegen, ofwel 0,3 procent per jaar (dit wordt verhuld door de stijging van de totale arbeidsproductiviteit tussen 1995 en 2006 van 100 naar 158).<sup>10</sup> Is dit lage peil van technische ontwikkeling (ook als keerzijde van loonmatiging) vol te houden?

- b) De internationalisering van eigendom en macht (voorzitter van de Raad van Bestuur, leden daarvan, voorzitter en leden van de Raad voor Commissarissen). Deze internationalisering is in Nederland zeer hoog is en stijgt soms dramatisch (Stork, ABN AMRO voor de tijdelijke nationalisering). Dit wekt de vraag op wat de nationale gerichtheid, uitstraling en verantwoordelijkheid is van grote bedrijven in de exportsector, maar ook de binnenlandse sector (Vendex) en wat nog de greep is en kan zijn van de nationale beleidsmaker. De Haagse overheid bevordert het zachte ondernemersklimaat, bepaalde vormen van innovatie (zoals ICT, voedsel en chemie), bekijkt de bescherming van strategische sectoren per geval, en overweegt wering van staatsfondsen uit landen met een autocratisch kapitalisme. Bieden deze faciliterende maatregelen van een terughoudende overheid soelaas tegen het Nederlandse soevereiniteitsverlies?
- c) De trage integratie van de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen plus de mislukking van het technische onderwijs. Eén en ander leidt tot de vorming van een onderklasse ten tijde van toenemende onvervulde vacatures. Hoe kan een onderneming profiteren van immigranten van de tweede en de derde generatie die niet meer inpasbaar lijken, anders dan via een speciale cao en inspanning van de overheid met de sociale partners en de desbetreffende minderheden samen?

Populistische ondernemers, met Berlusconi als rolmodel, ontkennen deze problemen of ze opperen gemakkelijke oplossingen, doorgaans ten koste van niet-ondernemers. Maar dan roepen zij externe problemen over zichzelf af. Het hedendaagse onbehagen in zelfverrijking en uitverkoop door Nederlandse ondernemers, uitmondend in enkele late, maar toch corrigerende maatregelen van het kabinet-Balkenende IV, is nog maar een begin van een potentieel onbehagen in de naaste toekomst. Er zijn drie bronnen hiervan te signaleren.



- d) De terugkeer van antikapitalisme, versneld door de mondiale crisis van overexpansie van de financiële sector. Het succes van de SP in Nederland sinds 1994 en van verwante partijen over de landsgrens (Die Linke in Duitsland) is hier een vingerwijzing.
- e) De ontmanteling van de neutrale en competente staat, die geen toezicht en tegenspel meer kan bieden door een doorschietende eigen marktwerking, met als gevolg enerzijds een onbillijke verdeling van politieke invloed tussen ondernemers (tot de manifestatie van de kredietcrisis voerde het kabinet-Balkenende iv achter de schermen enkel overleg met de grote jongens, zoals Rabobank, en de nieuwe winnaars, zoals Tom-Tom) en anderzijds een ondoelmatige voorziening van publieke goederen voor ondernemers, zoals povere prestaties van scholen, spoorwegen en belastinginspecteurs. Een recent voorbeeld van dit laatste is het dirigisme van de nieuwe procedures van het ministerie van Economische Zaken voor aanbesteding van diensten en werken door de publieke sector.
- f) De groei van publiek wantrouwen jegens het bedrijfsleven, en zelfs van verwarring en verdeeldheid over de betekenis van de open economie en het vooruitgangdenken voor de Nederlandse identiteit, onder de massa van de bevolking buiten de kosmopolitische bovenlaag. In 2004 had slechts 16 procent van de gewone mensen geen enkel vertrouwen in het bedrijfsleven, maar dit zou dus kunnen toenemen wanneer ondernemers hun kaart overspelen, zoals werknemers dat deden in de jaren zestig. De toegenomen volkse scepsis over de europeanisering van goederen, diensten, beroepsbevolking en buitenlandse investeringen, is hier de bekendste indicator.

#### DE HOMO MERCATOR SAPIENS

Het middenveld van de Nederlandse samenleving is de onderbouw van de Nederlandse overlegeconomie. Dit middenveld is verzwakt door internationale ondernemers die met hun asociale kapitaal populisme uitlokken en door ondernemers op de binnenlandse markt die dergelijk populisme bekostigen. Er is geen goede reden om het middenveld te idealiseren, al is het maar omdat instanties als de Stichting van de Arbeid en de SER niets hebben gedaan tegen de invoer van een Anglo-Amerikaans aandeelhouderskapitalisme dat thans in een neergang verkeert die de fundamenteën van de democratische staat en maatschappelijke orde bedreigt.

Maar toch verdient het optimistische pragmatisme van de huidige voorzitter van de SER, Rinnooy Kan (oud-ING), grotere steun vanuit de partijpolitiek.<sup>11</sup> Geef vorm aan de veerkracht van overleg, herzie en herneem

de Nederlandse identiteit, bewaak het sociaal kapitaal en breng kwaliteits-overwegingen in (zoals zorgzaamheid en bespreekbaarheid).

Dit alles begint bij zuiver taalgebruik. Ondernemerschap is een onbeschermde titel en zelfs helemaal geen professie. Dat neemt niet weg dat te veel bestuurders, adviseurs en deskundigen zichzelf tegenwoordig ondernemer noemen, zonder ondernemersrisico te lopen of iets nieuws te doen op eigen kosten. Ik verlang terug naar een echte en dus gezaghebbende elite in de economie: ondernemend, maatschappelijk betrokken, nieuwsgierig (soms zelfs belezen), bereid offers te brengen (zoals een generaal op het slagveld in Uruzgan), gericht op anderen, welingelicht over het internationale gebeuren, bedaard, bescheiden, zeg maar even van het slag van de nog levende Fentener van Vlissingen.

De kwalen van de politieke elite zijn talrijk en bekend, die van het economisch leiderschap zijn vergelijkbaar doch onbekend. Herstel daarvan begint met pijnlijke herwaardering in eigen kring.

#### Noten

- 1 Jos de Beus, 'De ondernemer als politicus', in J. de Beus et al., *Grote verhalen*. Amsterdam: Rabobank Nederland/Stichting Maatschappij en Onderneming, 2002, 7-25.
- 2 Edward Luttwak, *Turbo-capitalism*. New York: Harper Perennial, 2000, Robert B. Reich, *Superkapitalisme*. Amsterdam: Contact, 2008.
- 3 Paul Dekker, 'Een sterk maatschappelijk middenveld', in Nederlandse Sociologische Vereniging en Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sterke kanten van Nederland*. Den Haag, april 2008, 38.
- 4 Hans Beerekamp, 'Veel mannen en een vrouw, de Talking Heads top-100 op televisie bij de publieke omroep', *NRC Handelsblad, Zaterdag & Cetera*, 8-11.
- 5 Vergelijk Michel Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*. Amsterdam: Contact, 1992 met Elke M. Heemskerck, *Decline of the Corporate Community*. Amsterdam: University Press, 2007 en Meindert Fennema en Elke Heemskerck, *Nieuwe netwerken*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008. Zie ook Jeffrey A. Frieden, *Global Capitalism*. New York: Norton, 2007.
- 6 Xander van Uffelen, *Het grote graaien*. Amsterdam: Meulenhoff/de Volkskrant, 2008.
- 7 Kees van Veen en Ilse Marsman, 'How International Are Executive Boards of Multinational Companies?', *European Management Journal*, 26:3, 2008, 188-98 en Kees van Veen en Janine Elbertsen, 'Governance Regimes and Nationality Diversity in Corporate Boards', *Corporate Governance*, 16:4, 2008, te verschijnen. Zie ook Wilko Dekker en Ben van Raay, 'De Europese zakenelite rukt op', *de Volkskrant*, 14 april 2008.
- 8 Paul Dekker en Eefje Steenvoorden, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. 2:2008, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 16.
- 9 Jaap van Duijn, *De groei voorbij*. Amsterdam: Bezige Bij, 2007.
- 10 Antoine van Agtmael, *De nieuwe multinationals*. Amsterdam: Contact, 2007.
- 11 Hij geldt als de machtigste Nederlander in het netwerk van het nationale bedrijfsleven anno 2007 (en een na machtigste anno 2005) maar dat wil niet zeggen dat zijn goede ideeën door de andere leden van dit netwerk worden overgenomen. Zie Wilco Dekker en Ben van Raaij, *De elite*. Amsterdam: Meulenhoff/de Volkskrant, 2006.